

ԳԱՐԴԵԼՅԱՆ ՆԻԿՈԼԱՅ (ԵՊԷ)

ՆԱԽԱԴՐՄԱՆ ԵՎ ՀԵՏԱԴՐՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ՍԻՔԱՈՒԵՅԶԻԻ «ԱԼ-ՔԻԹԱԲ» («ԳԻՐՔԸ») ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ԴՐԱ ՀԱՐՏԱՍՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԱԲԵՐԵՆՈՒՄ

Սիքաուեյիի (8-րդ դար) «Ալ-Քիթաբ» («Գիրքը») աշխատության առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ այն եղել է արաբական քերականության առաջին համապարփակ ձեռնարկը իր համապատասխան տերմինաբանությամբ՝ լայնորեն արտացոլելով արաբերենի յուրահատկությունները։ Հեղինակը հանգամանորեն ներկայացրել է արաբական քերականական համակարգը, արաբական պոեզիան և հանգավորումը։

Գրքում իր անկյունաքարային տեղն է զբաղեցնում ճարտասանությունը (علم البلاغة - 'ilm al-balāḡa)¹ և մասնավորապես վերջինիս ճյուղերից մեկը հանդիսացող իմաստաբանությունը կամ իմաստների գիտությունը (علم المعاني - 'ilm al-ma'ānī)²։ Ճարտասանական արվեստի ավանդույթը արաբների մոտ գնում է դեպի խոր վաղեմություն։ Դեռևս նախաիսլամական ժամանակաշրջանում արաբական քոչվոր և նստակյաց ցեղերի անդամները հավաքվում էին տարվա մեջ որոշակի ժամանակահատվածում տոնավաճառներում, որտեղ բեղվին բանաստեղծները և հոետորները, ովքեր ներկայացնում էին տարբեր ցեղեր, մենամարտում էին բանաստեղծական արվեստում ու ճարտասանության մեջ։ Նման մրցությունները արաբների մոտ տարածված էին հետագա դարերում։ Իսլամի ձևավորումից հետո կրոնաքաղաքական ելույթների կենտրոններ դարձան մզկիթները, որտեղ ուրբաթօրյա աղոթքների ժամանակ խալիֆաները և

¹ Արաբերենի տառադարձումը կատարվել է ISO 233 տառադարձման համակարգով։

² محمد حسن عبد العزيز — كتاب سيبويه — مادته و منهجه و آثاره في العلوم العربية و الإسلامية، ص 39

գորահրամանատարները հանդես էին գալիս իրենց ծրագրերի շարադրմամբ³:

Մուսուլմանական հոետորական արվեստի նմուշ կարելի է համարել Մուհամմադի խոսքերը, ով իր քարոզչությունը անում էր Մադինայի մզկիթում: Այստեղ ընդունված ուրբաթօրյա աղոթքից հետո մարգարեն ողջույնի խոսքով դիմում էր հավաքված ժողովրդին, խրատներ էր անում կամ համայնքի տարբեր հարցերի շուրջ որոշումներ կայացնում: Մուհամմադի մահից հետո այս ավանդույթը մեծ տարածում գտավ մուսուլմանական համայնքում, այդ թվում Սիրիայում, Իրաքում և այլուր:

Այսպիսով, նման ճառերի ընթերցումը սկիզբ առավ 7-8-րդ դարերում և իր զարգացումը ապրեց հետագա ժամանակներում: Այս արվեստը, անցնելով ուսուցչից աշակերտին և այդպես շարունակ, սկսեց ենթարկվել որոշակի օրենքների, որոնք արդեն 9-րդ դարում ստացան կանոնակարգված համակարգի տեսք՝ ամրագրվելով ընդհանուր «ալ-բալադա» (البلاغة - al-balāġa)՝ «ճարտասանություն» անվան տակ⁴:

Արաբական իրականության մեջ ճարտասանությունը իր զարգացման բարձր մակարդակին է հասել հատկապես 11-րդ դարում՝ Աբդ ալ-Կահիր ալ-Ջուրջանիի շնորհիվ: Այնուամենայնիվ, որպես այդ գիտության բաղկացուցիչների շտեմարան հանդիսացող աղբյուր, անհրաժեշտ է նշել «Ալ-Բիթաբ» աշխատությունը, քանի որ այստեղ անդրադարձ է կատարվել ճարտասանության հետ առնչվող մի շարք հարցերին, որոնք գերազանցապես կապված են իմաստաբանության գիտության բաժինների հետ: Դրանք են՝ զեղչումը և հավելումը (الحنف و الحنف - al-ḥidf wa az-ziyāda), նշումը և քողարկումը (الذكر و اضمار al-dikr wa al-idmār), նախադրումը և հետադրումը (التقديم و التأخير al-taqdim wa al-ta'hir), հարցումը և կրճատումը (الاستفهام و قصر al-istifhām wa al-qasr), առանձնացումը և միավորումը (الفصل و الوصل al-faṣl wa al-waṣl), ֆիզուրը

³ Фильштинский И., История арабской литературы, т. 1, V – начало X века, М., 1985, с. 245.

⁴ Նույն տեղում, էջ 247:

(փոխաբերությունը) (المجاز العقلي - al-majāz al-aqliy), վիճակի համապատասխանությունը (مقتضى الحال - muqtaḍa al- ḥāl) և այլն:

Սույն հոդվածում նշվածներից կդիտարկվի նախադրումը և հետադրումը: Արաբերենում գոյություն ունի բառերի դասավորության որոշակի սկզբունք: Դասավորության խախտումը կամ նախադասության անդամների տեղափոխումը էական դեր ունեն խոսքի իմաստային ընկալման մեջ, այսպիսով հոդվածի նպատակը այս դեպքերին անդրադառնալն է՝ որպես նման փոփոխությունների հիմք հանդիսացող Սիբաուեյհիի «ալ-Քիթաբ» աշխատության վրա հիմնվելով:

Սիբաուեյհիի աշխատության որոշ գլուխներում տեղ են գտել նախադրումը և հետադրումը, և հավանականությունը մեծ է, որ նա գիտնականներից եղել է առաջինը, ով անդրադարձել է ճարտասանական այդ հնարքներին, եթե համեմատենք միջնադարից մեզ հասած քերականական աշխատությունների բովանդակությունների հետ: Կարելի է նկատել, որ Սիբաուեյհիին նախորդող գիտնականները, ինչպես օրինակ Յունուս իբն Հաբիբը (8-րդ դար), ծանոթ են եղել նախադրմանը և հետադրմանը, սակայն նրանք կանգ չեն առել դրա ճարտասանական առանձնահատկությունների վրա, իսկ Սիբաուեյհին նախադրումը և հետադրումը խոսքում վերլուծելիս ուշադրություն է դարձրել ճարտասանական այն կարևոր նշանակությանը, որն ըմբռնեցին և որպես այդպիսին մշակեցին նրան հաջորդող քերականագետները և ճարտասանները, քննարկեցին կողմնակիցները և հակառակորդները:

Գործող-ենթակային նախորդող բայի մասին գլխում⁵ Սիբաուեյհին ասում է, որ, եթե «ուղիղ խնդիրը բերվի առաջ, իսկ գործող-ենթական դրվի հետո, ապա ընդունված ضرب عبد الله زيداً - ḍaraba ‘abdallah zeydan «Հարվածեց Աբդալլահը Զեյդին» տարբերակը կվերափոխվի ضرب زيداً عبد الله - ḍaraba zeydan ‘abdallah – «Հարվածեց Զեյդին Աբդալլահը», տարբերակին⁶: Այստեղ նշվում է, որ եթե գործող-ենթական նախադաս

باب الفاعل الذي يتعداه فعله الى المفعول، ج. 1، ص 12 سيبويه - الكتاب⁵

⁶ Նույն տեղում:

դիրքում է՝ հղվելով առաջին տարբերակին, ապա այդ երևույթը ընդունված է համարել որպես «լավ արաբերեն» (عربي جيد – ‘arabi jayyid)⁷:

Մյուս կողմից, եթե խոսքի ուշադրությունը կենտրոնացվում է ոչ թե գործող-ենթակայի, այլ հենց գործողությունը իր վրա կրողի՝ բուն խնդրի վրա, ապա երկու տարբերակներն էլ կարող են ընդունվել: Այստեղ հարկ է նշել նախադրման այն կարևոր բացատրությունը, որ այն նախապատվություն է տալիս ուշադրությանը և կենտրոնացմանը (عناء و اهتمام – ‘ina’ wa ‘ihtimām)՝ նախորդողի դիրքում գտնվելով⁸: Այսպիսով, ուղիղ խնդրի նախորդումը բային ունի ճարտասանական նպատակ, այն է՝ ուշադրությունը և կենտրոնացումը: Նման կերպով, եթե բերվում է زيد ضربت zeydan darabtu «Զեյդին հարվածեցի» օրինակը, ապա այստեղ ակնհայտորեն երևում է, որ ուշադրությունը կենտրոնացվում է խնդրի վրա և բայը հանդես է գալիս հետադիր դիրքում՝ ելնելով արդեն նշված ճարտասանական նպատակներից՝ հավասար ضرب زيد عمرا – daraba zeyd ‘amran – «Հարվածեց Զեյդը Ամրին» և ضرب عمرا زيد – daraba ‘amran zeyd – «Հարվածեց Ամրին Զեյդը»⁹: Այստեղից կարելի է եզրակացնել, որ Միքաուելիին արդեն ամրագրել էր ճարտասանի այն նպատակը, որն էր՝ հասցնել իր խոսքը լսողին՝ կենտրոնանալով և ուշադրությունը սևեռելով կարևոր մանրամասների վրա:

Առհասարակ արաբերենում նախադասության մեջ առկա անդամների դասավորության մասին խոսելիս նկատվում է, որ ենթակա-բայ կամ բայ-ենթակա դասավորության տարբերակները հավանական են և տարածված: Առաջին դեպքում անձը, սեռը և քանակը ամբողջությամբ համաձայնեցվում են բայի հետ, իսկ երկրորդ դեպքում եթե նախադիր է բայը, ապա ենթական համապատասխանում է բային միայն սեռով, բայց ոչ քանակով (օրինակ հոգնակի թվով դրված անշունչ գոյականները վերաբերում են եզակի իգականին). սա արտացոլված է քերականական մեկնաբանության մեջ բայ+արական սեռի ենթակա կամ բայ+իգական սեռի ենթակա հարաբերակցություններում:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ سيد رضا – أثر سيويو النجوي في نشأة علم البلاغة، مجلة أفق الحضارة الإسلامية، 1969

⁹ Նույն տեղում:

Օրինակներ՝

جاء الأولاد - jā'a al-awlād - «Եկան երեխաները»

إن الأولاد جاءوا - 'inna al-awlād jā'ū - «Իսկապես եկան երեխաները»¹⁰:

Արաբերեն նախադասությունը գլխավորապես նկարագրվում է որպես բայ-ենթակա-ստորոգյալ (այսուհետ՝ Բ-Ե-Ս) երկընտրանքային ենթակա-բայ-ստորոգյալ կապով: Թողնելով Բ-Ե-Ս գերակշռության հարցը Ե-Բ-Ս-ի նկատմամբ՝ դասական արաբերենում, ժամանակակից արաբերենում կամ բարբառում բայով սկսվող նախադասությունների ընդունված տարբերակներում հնարավոր է գտնել մի շարք խախտումներ, որտեղ բայն ու ենթական իրար հարևանությամբ չեն գտնվում և չկա ենթակա-ստորոգյալ խիստ կարգ, ինչպես օրինակ բայ-ստորոգյալ-ենթակա և այլ բարդ կարգեր:

Օրինակներ՝

كتب جرجي زيدان الرواية - kataba jirjy zaydān ar-riwāya - «Գրեց Ջիրջի Ջեյդանը պատմվածքը»:

جرجي زيدان كتب الرواية - jirjy zaydān kataba ar-riwāya - «Ջիրջի Ջեյդանը գրեց պատմվածքը»:

كتب الرواية جرجي زيدان - kataba ar-riwāya jirjy zaydān - «Գրեց պատմվածքը Ջիրջի Ջեյդանը»:

Այսպիսով, նախադասության անդամների դասավորության խնդիրը տեղափոխելով ժամանակակից հարթակ՝ անհնար է անտեսել դեռևս 8-րդ դարում դրված ճարտասանական նպատակների հիմքերը, որոնք որոշիչ դառնալով խոսքում և ցանկացած անդամի շեշտադրման մեջ, հանգեցրել են իմաստային զանազանությանը և լեզվի ճկունությանը:

«Ալ-Քիթաբում»՝ մասնավորապես կարծիք արտահայտող բայերին (ظن - zanna և այլ), ինչպես նաև բայանման գործառույթ ունեցող մասնիկներին (إن - 'inna և այլ) և թերիմաստ բայաձևերին (كان - kāna և այլ) վերաբերող գլուխներում, նախադրման և հետադրման խնդիրը կրկին

¹⁰ Hewitt S., Arabic: Verb-Subject-Object or verb-Given-Now? Implications for Word Order Typology, Conference on Communication and Information Structure in Spoken Arabic, Center for Advanced Study of Language, College Park, Maryland, 2006.

դիտարկվում է ճարտասանական պատճառի և ճարտասանական արժեքի տեսանկյունից: Հետևյալ օրինակում عبد الله أظن ذاهب - abdallah azunnu dāhib - «Աբդալլահը կարծում եմ կգնա» հետադրումը ավելի ուժեղ է և սա դարձյալ համարվում է «լավ արաբերեն»¹¹: Այսպիսով, հետադրումը ուժեղ է, քանի որ այն հաղորդում է կասկածի երանգ, այսինքն՝ նրան հաջորդող խոսքը պետք է լինի համոզում, քայց եթե այն դրվում է համոզում արտահայտողից առաջ, ապա բերում է կասկածի: Այսպիսով այս օրինակում ճարտասանական նպատակը ոչ թե ուշադրությունը և կենտրոնացումն է, այլ կասկածի երանգ հաղորդելն է¹²:

Այսպիսով, «նախադրում» և «հետադրում» հասկացությունները ժամանակակից պատկերացմամբ կապվում են արաբական նախադասության մեջ առկա անդամների դասավորության հետ¹³: Մասնավորապես բայական նախադասություններում ընդունված է, որ բայը գտնվում է առաջնային դիրքում, իսկ ենթական հաջորդում է նրան: Անվանական նախադասությունների պարագայում դարձյալ ընդունված է, որ սկսող ենթական (al-mubtada' - المبتدا) նախորդում է հաղորդող ստորոգյալին (al-ḥabar - الخبر): Եթե հարցը տեղափոխենք ճարտասանական հարթակ, ապա այստեղ երևում է, որ մի շարք քերականագետներ, որոնց մեջ առանձնանում է Աբդ առ-Ռահման ալ-Մայդանին (20-րդ դար), սահմանափակում չեն դնում նախադասության անդամների դասավորության մեջ և դա թողնում են խոսողի, այս դեպքում՝ հոետորի հայեցողությանը, ով ինքն է որոշում, թե որ դեպքում իր խոսքը կարող է լինել ազդեցիկ և լսելի¹⁴:

Իր հերթին, նախադրման և հետադրման ճարտասանական նշանակությունն ընդգծել է ալ-Ջուրջանին (11-րդ դար), նա նշել է, որ նախադրումը և հետադրումը մի շարք օգուտներ ունեն. դրանք հարուստ են լավ հատկանիշներով, լայն կիրառություն ունեն և չեն դադարում առանձնանալ իրենց գերազանցությամբ և հարստացնում են խոսքը նրբությամբ, իսկ պոեզիան դարձնում են հաճելի ունկնդրելու

¹¹ سيبويه - الكتاب - باب ظنّ، ج 1 ص 20

¹² أحمد سعد محمد - الأصول البلاغية في كتاب سيبويه و أثرها في البحث البلاغي، ص 205

¹³ عبد الكريم الدخيسي - التقديم و التأخير في بلاغة العرب، ص 17

¹⁴ عبد الرحمن حسن حبكة الميداني - اللّغة العربيّة و أسسها و علومها و فنونها، ص 356

համար: Այս գերազանցությունը և նրբությունը երևում են, երբ ինչ-որ մի անդամ նախորդում է մյուսին, կամ մի բառ փոխում է իր տեղը նախադասության մեջ¹⁵: Ինչպես երևում է, ճարտասանական որոշ չափով դուրս է գալիս ավանդական քերականության մեջ ընդունված կանոնների շրջանակից՝ հնարավորություն տալով հոետորին լինել բաց և ազատ տալով ընտրության հնարավորություն:

Այս խնդիրը, որին անդրադարձել են քերականագետները, լեզվաբանները և ճարտասանները, չի դադարում քննարկելի լինել մինչև օրս քերականության, քննադատության և ճարտասանության հարցերում, և Սիբաուեյհին առաջինն է, ով մատնանշել և անդրադարձել է խնդրին, և, ամենայն հավանականությամբ, այս ներդրումը մեծ գովեստի է արժանացել այն հետազոտողների կողմից, ովքեր դեր են խաղացել ճարտասանական արվեստի զարգացման մեջ:

GABRIEL YAN NIKOLAY
(YSU)

THE PROBLEM OF INVERSION IN SIBAWEYHI'S WORK "AL-KITAB"
("THE BOOK") AND ITS RHETORICAL SIGNIFICANCE
IN ARABIC LANGUAGE

Sibaweyhi's "Al-Kitab" not only has a value of the first volumetric grammatical book in Arabic, but also has its influence on the development of rhetoric art by Sibaweyhi's successors, especially Abd al-Qahir Al-Jurjani who is considered one of the founders of this scientific branch.

One of the main rhetorical problems that are discussed in "Al-Kitab" is the inversion, the verb-subject-object order in the sentence. Generally, this order is the most popular in Arabic speech, but there are several essential reasons why this order sometimes is broken. When the order is verb-object-subject, it can be concluded that the reader needs to concentrate his attention on the direct object more than on the subject. For example ضرب زيد عمرا – *daraba zeyd 'amran* - "Zeyd beat Amr" (V-S-O) and ضرب عمرا زيد – *daraba 'amran*

¹⁵ عبد القاهر الجرجاني – دلائل الإعجاز، ص 156

zeyd – “Amr (was the man, whom) Zeyd beat”. Here the direct object, Amr, comes earlier than the subject and therefore the attention is focused on Amr who was beaten by Zeyd. Another reason of inversion is clearly shown in cases of supposition, when the suppositive verb precedes the basic verb and breaks the fact that the action will definitely happen. For example, اظن عبد الله اذهب – azunnu ‘abdallah dāhib – “I think, that Abdallah will go” and عبد الله اظن اذهب – ‘abdallah azunnu dāhib – “Abdallah, I think, will go”.

These inversions are considered “good Arabic” by medieval grammarians and this opinion became one of the bases of existence with different options of order.